

Psychospołeczne uwarunkowania wczesnego wspomaganie rozwoju dziecka przebywającego z matką w izolacji penitencjarnej

Psychological and social determinants of early support for the development of a child staying with its mother in prison isolation

Zakład Pedagogiki Specjalnej, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Cieszyn, Polska

Adres do korespondencji: Dr Ilona Fajfer-Kruczek, Zakład Pedagogiki Specjalnej, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji, Uniwersytet Śląski w Katowicach, ul. Bielska 62, 43-400 Cieszyn, tel.: +48 609 606 446, e-mail: ilona.fajfer-kruczek@us.edu.pl

Streszczenie

Rozwój jednostki i jego uwarunkowania znajdują się w kręgu zainteresowań medycyny, psychologii, pedagogiki i socjologii. Pobyt dziecka z matką w izolacji penitencjarnej jest szczególną, trudną sytuacją społeczną. Z jednej strony umożliwia prawidłowy rozwój dziecka w wieku 0–3 lat, z drugiej niesie za sobą szereg zagrożeń. Celem artykułu jest ukazanie uwarunkowań rozwoju dziecka przebywającego z matką w izolacji więziennej w kontekście społecznym, a także w świetle wybranych teorii psychologicznych. W pracy przedstawiono specyfikę odbywania kary pozbawienia wolności przez kobiety będące matkami oraz aspekty prawne, formalne i resocjalizacyjne odnoszące się do matki, dziecka i diady matka–dziecko. Przyjmuje się, że przywieszne domy matki i dziecka stanowią formę wczesnego wspomaganie rozwoju dziecka w trudnej sytuacji skierowania matki do zakładu karnego. Szczegółowo opisano standardy pobytu matek z dziećmi w takich placówkach (pomieszczenia mieszkalne, rekreacyjne i terapeutyczne, warunki socjalne) – jako formy zabezpieczenia podstawowych i specyficznych potrzeb kobiet i dzieci. Skupiono się na zobrazowaniu czynników środowiskowych wspomagających i chroniących prawidłowy rozwój dziecka oraz relację matki z dzieckiem, takich jak obecność personelu penitencjarnego (wychowawcy, psychologowie) i personelu medycznego (lekarze, pielęgniarki). Zaprezentowano zasoby (norma intelektualna, wysoka motywacja do realizowania się w roli matki) i obciążenia (deficyty w funkcjonowaniu w rolach społecznych, niska samoocena, brak poczucia kompetencji czy instrumentalne traktowanie dzieci) kobiet skazanych za przestępstwo oraz metody oddziaływań resocjalizacyjnych, edukacyjnych i terapeutycznych. Ważnymi aspektami omawianych oddziaływań są kształtowanie właściwej relacji matki z dzieckiem, budowanie kompetencji rodzicielskich i ciągła weryfikacja stanu relacji przez kadrę penitencjarną. Prezentacja prakseologicznego wymiaru problemu stanowi wstęp do dalszych poszukiwań badawczych.

Słowa kluczowe: rozwój dziecka, izolacja penitencjarna, teoria przywiązania, rodzina

Abstract

The development of an individual and its determinants are of interest to medicine, psychology, educational science and sociology. A child staying with its mother in prison isolation is a special, difficult social situation. On the one hand, it allows for a normal development of a child aged 0–3 years, but on the other hand, it is associated with a number of risks. The aim of the article is to present the determinants of the development of a child staying with its mother in prison isolation in the social context as well as in the light of selected psychological theories. The paper presents the peculiarities of prison stay of women who are mothers as well as its legal, formal and rehabilitative aspects with regard to the mother, the child and the mother–child dyad. It is assumed that mother and child homes within correctional facilities are a form of early support of the child's development in the difficult situation of the mother being imprisoned. The article provides a detailed description of the standards of the mother and child's stay at such facilities (residential, recreational and therapeutic rooms, living conditions) as a form of securing the basic and specific needs of women and children. The paper focuses on presenting the environmental factors that support and protect the normal development of the child and the mother-and-child relationship such as the presence of the correctional facility staff (counsellors, psychologists) and medical personnel (physicians, nurses). The article also presents resources (intellectual norm, high motivation to fulfil oneself in the role of a mother) and adverse factors (deficits in functioning in social roles, low self-esteem, lack of a sense of competence or exploitative treatment of children) for women convicted of a crime as well as methods of rehabilitation, education and therapy. Important aspects of the discussed interventions include shaping an appropriate relationship between the mother

and the child, building parental skills and continuous verification of the state of the relationship by the correctional facility staff. The presentation of the praxeological dimension of the problem represents a starting point for further investigation of the subject.

Key words: child development, prison isolation, attachment theory, family

WSTĘP

Wczesne wspomaganie rozwoju dziecka zostaje wdrożone wówczas, gdy rozwój nie przebiega prawidłowo lub gdy jest zagrożony. Główny cel artykułu stanowi ukazanie wielowymiarowości uwarunkowań rozwoju dziecka przebywającego z matką w izolacji penitencjarnej, zgodnie z tezą, że instytucja zakładu karnego w Polsce stwarza w tym szczególnym przypadku możliwości ochrony dziecka w okresie prenatalnym i podjęcia wczesnej interwencji, a równocześnie wdrożenia oddziaływań penitencjarnych skierowanych do kobiety – matki. Wszystko to ma na celu optymalizację czynników rozwojowych obydwu podmiotów. W psychologicznych koncepcjach rozwoju człowieka wskazuje się na kilka grup czynników: „zadatki biologiczne – predyspozycje, zawiązki cech, natura jednostki, genotyp, wyposażenie genetyczne, cechy wrodzone; środowisko – środowisko fizyczne (materialne), środowisko społeczne, obcowanie z ludźmi i obcowanie z przedmiotami według podejścia Wygotskiego (1971), organizacja przestrzenna i organizacja czasowa środowiska, stymulacja zewnętrzna, zewnętrzne wpływy niezamierzone; wychowanie – wpływy intencjonalne, socjalizacja, kształcenie, nauczanie, modelowanie, ćwiczenie, instruowanie; aktywność podmiotu – własna aktywność, spontaniczna aktywność, wewnętrznie motywowana aktywność, działalność” (Brzezińska, 2000, s. 109). Powyższa klasyfikacja jest w niniejszej pracy punktem wyjścia do opisu wybranych ważnych czynników i uwarunkowań rozwoju dziecka.

Diagnozowanie ryzyka rozwojowego opiera się na interakcyjnym punkcie widzenia problemu. Umieszczenie czynników ryzyka w układzie jednostka – otoczenie obejmuje następujące obszary: zasoby dziecka, jego możliwości, działania w różnych sytuacjach; właściwości otoczenia – środowisko, w którym dziecko żyje i które stawia mu wymagania; jakość relacji dziecko – otoczenie, szczególnie jakość związku matka – dziecko, ale także jakość innych związków bezpośrednich i pośrednich (Brzezińska, 2003, s. 13). Te ostatnie czynniki uzasadniają potrzebę dokonania analizy uwarunkowań rozwoju dziecka przebywającego z matką w izolacji penitencjarnej. Zgodnie z polskim prawem ten stan może trwać do 3. roku życia dziecka (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny).

Sytuacja bezwzględnej konieczności odbycia kary pozbawienia wolności przez matkę (lub kobietę w ciąży) jest – zarówno dla niej, jak i dla dziecka – sytuacją trudną (Białas, 2014, s. 68), którą należy rozumieć jako „układ stosunków człowieka ze światem otaczającym w danym czasie, mający znaczenie z punktu widzenia życia, rozwoju i aktywności jednostki” (Tomaszewski, 1982, s. 17). Kara pozbawienia

wolności wpływa na wszystkie wymienione obszary. Rozważając tę sytuację, można wskazać co najmniej dwa rodzaje zakłóceń harmonijnego funkcjonowania:

- sytuacja zagrożenia – dla matki jest to realna utrata wolności i pozycji społecznej, rozłąka z dzieckiem; dla dziecka zagrożeniem jest prawdopodobieństwo utraty bliskiego i stałego kontaktu z ważną dla niego osobą, zarówno po orzeczeniu kary, jak i w trakcie jej odbywania przez matkę;
- deprywacja – dla matki jest to deprywacja potrzeb społecznych i emocjonalnych, które generuje przebywanie w izolacji; dla dziecka w przypadku rozłąki z matką jest to deprywacja potrzeb emocjonalnych, poczucie osamotnienia i deprywacja potrzeb społecznych; może również dochodzić do deprywacji podstawowych potrzeb (pozbawienie pokarmu, wrażeń zmysłowych), gdy matka jest izolowana od dziecka lub gdy jej zachowanie jest zaburzone (Tomaszewski, 1982).

Wobec powyższego prawidłowy rozwój dziecka do lat 3 należy postrzegać jako zagrożony. Dziecko osadzonej znajduje się w grupie ryzyka – Brzezińska (2003) pisze, że pochodzi ono z „trudnego” środowiska. Jego rozwój determinują właściwości kontekstu (trudne warunki), w którym żyje, m.in. niewydolność wypełniania funkcji opiekuńczych i wychowawczych, niski status ekonomiczny rodziny, niski poziom wykształcenia rodziców (a tym samym kompetencji rodzicielskich i społecznych) oraz zjawiska patologiczne w rodzinie (przestępczość, alkoholizm, przemoc, nadużycia seksualne), o których wiadomo, iż często występują w środowisku życia skazanych kobiet.

UWARUNKOWANIA WCZESNEGO WSPOMAGANIA ROZWOJU DZIECKA W IZOLACJI PENITENCJARNEJ: SPECYFIKA ZASOBÓW MATKI, ŚRODOWISKO PENITENCJARNE, DIADA MATKA–DZIECKO

W rozważaniach na temat środowiskowych i relacyjnych uwarunkowań rozwoju istotną kwestią jest to, kim są (jakie mają zasoby lub deficyty) i w jaki sposób zachowują się wobec dziecka osoby znaczące, a zwłaszcza matka (Brzezińska, 2003, s. 19). To matka w pierwszej kolejności zobowiązana jest do zaspokojenia potrzeb własnego dziecka: emocjonalnych, bytowych, rozwojowych (Adamska *et al.*, 2009, s. 243). W sytuacji, o której mowa w niniejszym artykule, kobieta łamiąca prawo naraża siebie i swoją rodzinę na obligatoryjne konsekwencje związane z czekającą ją karą (od konsekwencji finansowych – kara grzywny, obowiązek alimentacyjny – po ograniczenie i pozbawienie wolności, co oznacza izolację od dzieci i rodziny).

W tym miejscu należy przedstawić ogólną charakterystykę przestępczości kobiet. Jej współczynnik w odniesieniu do przestępczości mężczyzn nie jest wysoki i wynosi w Polsce około 7–10%. Większość przestępstw popełnianych przez kobiety ma miejsce w zaciszu domowym i jest skierowana przeciwko domownikom, a tym samym – trudna do wykrycia. W ostatnich 20 lat zmienia się dynamika kobiecej przestępczości. Coraz częściej odnotowuje się przestępstwa powodowane agresją: bójki, pobicia, rozboje, wymuszenia, kradzieże, włamania, wspomnianą wyżej przemoc domową, zabójstwa (Jaworska, 2012, s. 211–216). Z kolei typowe tylko dla kobiet są przestępstwa przeciwko nowo narodzonym dzieciom: dzieciobójstwa i porzucenie dziecka (Marzec-Holka, 2004). Badania wskazują na ich silny związek z psychozą lub depresją poporodową (Kaplan i Sadock, 2004; Pisarski, 2002). Stygmat społeczny przestępczyni, więźniarki jest czynnikiem utrudniającym resocjalizację i powrót do rodziny czy społeczności oraz kształtującym tożsamość. Co więcej, „niejednokrotnie przez pryzmat skazanej na więzienie matki społecznie naznaczone są dzieci” (Chańko, 2016, s. 71) – także w domu rodzinnym, m.in. przez porównania i odwołania negatywne (stwierdzenia typu „jak twoja matka”) albo nadawanie atrybutu złodzieja, bandyty itp.

Skazane obarczone są piętnem własnych działań. Należy mieć na uwadze, że zachowania przestępcze tych kobiet mają swoją historię, a ich życie i rozwój również były kształtowane przez wymienione powyżej, często niekorzystne i zagrażające czynniki. W takiej sytuacji wiele kontrowersji budzą kompetencje przestępczyni jako matki. W dyskursie społecznym, prawnym, psychologicznym i pedagogicznym można by sformułować liczne argumenty przemawiające za izolowaniem tak ukształtowanej osoby, szczególnie od własnych dzieci, którym może ona zagrażać. Zderzają się tutaj dwa interesy: interes społeczny, czyli sprawiedliwość karząca wobec matki, oraz interes dziecka (także dziecka nienarodzonego) – przede wszystkim jego dobro, rozumiane jako prawo do optymalnego rozwoju, zwłaszcza w pierwszych latach życia. Kluczowe dla rozwoju są okresy ryzyka w chronologicznych fazach rozwojowych, w których dziecko jest bardziej podatne na czynniki szkodliwe – Brzezińska (2000) zalicza do nich przede wszystkim okres niemowlęcy, a następnie przedszkolny. Zaburzona relacja z matką lub brak tej relacji są zatem, jak zaznaczono wyżej, czynnikiem zagrażającym. Jednym z pierwszych badaczy, którzy zwrócili uwagę na wpływ rozłąki dziecka z matką, był Spitz (1946). Prowadząc badania nad genezą zaburzeń psychicznych u dzieci, wskazał na znaczenie prawidłowej opieki matki nad dzieckiem jako sytuacji pożądanej rozwojowo. Analizował stan dzieci (zwłaszcza niemowląt) pozbawionych bezpośredniej matczynej opieki z różnych przyczyn (śmierć, choroba, odrzucenie, izolacja). Symptomy utraty czy zerwania więzi opisał jako depresję anaklityczną, której konsekwencją był regres w rozwoju, prowadzący w skrajnych przypadkach do jego zahamowania albo do wyniszczenia organizmu lub śmierci dziecka. Mówi się w tym kontekście o chorobie sieroczej, której skutki nie ograniczają się

do aktualnej sfery rozwoju – ujawniają się też w kolejnych fazach rozwojowych (Sikora, 1978).

Konsekwencje oddzielenia matki od dziecka mogą więc w niektórych sytuacjach kryzysowych okazać się dla niego korzystne (jako wczesna interwencja, zapewnienie bezpieczeństwa i szansa na prawidłowy rozwój), w innych zaś zdecydowanie zagrażające. Jak pisze Sitnik (2013, s. 319): „Mimo iż utrzymanie więzi rodzinnych jest istotnym sposobem zapobiegania recydywie i szansą na readaptację społeczną, to nadrzędne dobro dziecka powinno być zawsze brane pod uwagę przy podejmowaniu decyzji o odseparowaniu lub pozostawieniu dziecka przy osadzonej matce”. W tych ważnych dla dziecka sprawach, gdy rodzice nie mogą albo nie są w stanie zdecydować lub dojść do porozumienia, decyduje sąd opiekuńczy w kooperacji z właściwym zakładem karnym. Odwołując się do uwarunkowań rozwoju dziecka, należy w tym miejscu zwrócić uwagę na czynniki zewnętrzne (środowiskowe) i czynniki formalno-prawne związane z więzieniem jako instytucją wczesnego wspomagania rozwoju dziecka przez resocjalizację penitencjarną matki, a także organizację środowiska materialnego i społecznego, strefy aktualnego i najbliższego rozwoju dziecka. „Warunki materialno-bytowe, w których żyją dzieci, mają bardzo duży wpływ na rozwój zarówno fizyczny, umysłowy, jak i społeczny” (Pokrzywnicka, 2011, s. 47).

Dla kobiet odbywających karę pozbawienia wolności polski ustawodawca przewiduje odrębne zakłady karne – tego samego typu i rodzaju co dla mężczyzn. Jednak w przypadku kobiet standardy odbywania kary są odmienne pod względem sanitarnym oraz w zakresie opieki i wsparcia, szczególnie jeśli chodzi o osadzone w ciąży, karmiące matki i matki sprawujące bezpośrednią pieczę. Szczegółowe regulacje w tym zakresie wprowadzają Kodeks karny wykonawczy i Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia (Chańko, 2016, s. 67). Kobietom w ciąży zapewnia się różnego rodzaju wsparcie (medyczne: opieka przed- i poporodowa, informacyjne: kursy edukacji rodzicielskiej), tak by mogły godnie przeżyć okres ciąży i macierzyństwa (Sitnik, 2013, s. 317). Jak wiadomo, „biologiczny wpływ matki na dziecko w czasie rozwoju wewnątrzmacicznego może być uwarunkowany stanem jej zdrowia, trybem życia, sposobem odżywiania, przyjmowanymi lekami i używkami oraz innymi czynnikami oddziałującymi na jej organizm. Zaobserwowano, że na przebieg rozwoju płodowego wpływają właściwości organizmu matki, tak silnie, że przygłuszają one genetyczne predyspozycje płodu” (Jopkiewicz i Suliga, 2005). Polski model wykonywania kary pozbawienia wolności w przypadku matek dzieci do 3. roku życia opiera się na regulacjach prawnych zawartych w Kodeksie karnym wykonawczym, art. 87:

- „§ 3. Kobiecie ciężarnej lub karmiącej zapewnia się opiekę specjalistyczną.
- § 4. W celu umożliwienia matce pozbawionej wolności sprawowania stałej i bezpośredniej opieki nad dzieckiem organizuje się przy wskazanych zakładach karnych domy dla matki i dziecka, w których dziecko może przebywać na życzenie matki do ukończenia trzeciego roku życia,

chyba że względy wychowawcze lub zdrowotne, potwierdzone opinią lekarza lub psychologa, przemawiają za oddzieleniem matki od dziecka albo za przedłużeniem lub skróceniem tego okresu. Decyzje w tym zakresie wymagają zgody sądu opiekuńczego”.

W takiej sytuacji mamy do czynienia z zaburzeniem niektórych funkcji kary pozbawienia wolności co do kategorii osadzania, a to może być czynnikiem zagrażającym zarówno resocjalizacji, jak i rozwojowi. Grupa matek osadzonych w przywieziennych domach jest bowiem bardzo zróżnicowana, niejednorodna. Są w niej zarówno kobiety skazane po raz pierwszy, młodociane, jak i recydywistki penitencjarne (Cegielska, 2008, s. 15). Mogą one niekorzystnie wpływać na siebie nawzajem, a także na dzieci – własne i te umieszczone przy innych matkach. Dlatego priorytetem placówek penitencjarnych jest zapewnienie dzieciom bezpieczeństwa i prawidłowego rozwoju psychofizycznego. Personel koncentruje się na tym, by wymierzając sprawiedliwość wobec matki, nie krzywdzić dziecka, lecz kierować się jego dobrem. Łącznymi warunkami możliwości sprawowania bezpośredniej opieki nad dzieckiem są wola matki i warunki formalne, które musi ona spełnić. Wniosek i decyzję w tych sprawach wydaje sąd opiekuńczy właściwy dla miejsca pobytu dziecka. Obecnie w Polsce istnieją dwa domy dla więźniarek z dziećmi: w Zakładzie Karnym w Krzywańcu (Dom Matki i Dziecka*) oraz w Zakładzie Karnym nr 1 w Grudziądzu (Dom dla Matki i Dziecka), gdzie znajduje się jedyny w kraju oddział ginekologiczno-położniczy dla osadzonych i Dom Małego Dziecka. W tych placówkach wykorzystuje się dziś około 40% miejsc. Jeśli dziecko opuszcza Dom Małego Dziecka przed ukończeniem odbywania kary pozbawienia wolności przez matkę, zakład karny umożliwia formalne starania o pieczę zastępczą w rodzinie lub umieszczenie dziecka w najbliższej położonej placówce opiekuńczo-wychowawczej, tak by matka mogła utrzymywać z nim stały kontakt (Adamska *et al.*, 2009, s. 245; Dybalska, 2009, s. 44).

Zgodnie z regulaminem wykonywania kary pozbawienia wolności w Domu Matki i Dziecka (§ 27) kobiety ciężarne i karmiące, a także przebywające ze swoimi dziećmi w zakładzie karnym mają zagwarantowaną specjalistyczną opiekę, prawo do korzystania z dłuższego spaceru, prawo do noszenia własnej odzieży i własnego obuwia oraz prawo do częstsze- go dokonywania zakupów lub otrzymywania paczek żywnościowych. W dniu widzeń z ojcami czas na widzenie jest nieograniczony; można go spędzić w wyznaczonym pomieszczeniu na terenie Domu Matki i Dziecka. W praktyce oznacza to lepsze (mniej restrykcyjne) warunki pobytu w izolacji więziennej, więcej przywilejów, mniejszą deprivację potrzeb. Ponadto sama organizacja Domu Matki i Dziecka odbiega od typowej dla zakładów karnych – cele nie mają krat, zazwyczaj są 2–3-osobowymi pokojami mieszkalno-sypialnymi dla matek z dziećmi. W oddziałach mieszkalnych są odrębne pomieszczenia wyposażone w zabawki, meble i inny

sprzęt niezbędny do naturalnej i swobodnej stymulacji rozwoju dziecka – kuchnie, gdzie przygotowywane są posiłki, a także sale do zajęć grupowych i rekreacyjnych, pomieszczenia do udzielenia świadczeń zdrowotnych, pomieszczenia sanitarne i gospodarcze, pokoje dla personelu, pomieszczenia izby chorych; na zewnątrz znajdują się tereny zielone i dostosowane place zabaw. Zabezpieczenia są dyskretne i niezauważalne dla małych dzieci, a personel i funkcjonariusze Służby Więziennej noszą cywilne stroje. Te udogodnienia umożliwiają stworzenie warunków zbliżonych do naturalnych (domowych) lub nawet lepszych, których osadzone nie zdołałyby stworzyć dzieciom i sobie na wolności (Jaworska, 2012, s. 240; Sitnik, 2013, s. 320–321). „Podstawowe znaczenie dla procesów rozwojowych ma żywienie, najwyraźniej oddziałujące na poziom i dynamikę rozwoju w wieku niemowlęcym i później” (Krzyśiak-Rydel *et al.*, 2014, s. 74), dlatego w placówce posiłki przygotowywane są w porozumieniu z dietetykiem. Rozwój psychofizyczny dzieci przebiega pod opieką lekarzy pediatrów, personelu pielęgniarskiego, dietetyków, psychologów i wychowawców, co gwarantuje bezpieczeństwo, właściwą dietę i dobre warunki bytowe. Ponadto funkcjonariusze ochrony, którzy w czasie pełnienia służby mają bezpośredni kontakt z dziećmi, nie używają umundurowania służbowego (Jaworska, 2012, s. 240; Sitnik, 2013, s. 320–321). Kwestie związane z budowaniem pożądanych postaw rodzicielskich również są monitorowane, jako przedmiot oddziaływań kadry więziennej. Powołany zostaje zespół opiekuńczo-wychowawczy, który ma za zadanie wspierać matki i ich dzieci w celu stymulowania właściwego rozwoju poprzez działalność opiekuńczą wobec dzieci oraz wychowawczą wobec kobiet i dzieci czy programowanie i ocenianie funkcjonowania w trakcie pobytu w przywieziennym domu (Sitnik, 2013, s. 320–321). Ten ostatni aspekt jest istotny ze względu na efektywność opieki, ale ma też znaczenie w postępowaniu sądowym, zarówno opiekuńczym, jak i karnym, w którym stroną jest matka.

W przykładowym domu osadzone co 3 miesiące podlegają okresowej ocenie funkcjonowania w roli matki. Mimo wzmoczonego nadzoru nad wykonywaniem bezpośredniej opieki nad dzieckiem kobietom pozostawia się więc przestrzeń do realizowania funkcji macierzyńskich. Celem oceny nie jest klasyfikacja do grupy „dobrych” lub „złych” matek, lecz faktyczna ocena funkcjonowania w relacji z dzieckiem – przyjmuje ona postać opisową, odnoszącą się do konkretnych sytuacji. Dzięki takiej formie kobiety otrzymują wzmocnienia pozytywne, a nie wartościujące, wsparcie informacyjne, instrukcje i zalecenia (Maciejewska, 2009, s. 258–259). Ważne dla rozwoju są relacje w diadzie matka–dziecko, będące pochodną stanu emocjonalnego matki i dziecka, będącej do sprawowania opieki oraz stylu wychowania. Gdy w literaturze opisuje się tę relację, zazwyczaj w pierwszej kolejności zwraca się uwagę na to, w jaki sposób funkcjonuje kobieta, jest to bowiem wyznacznikiem jakości pełnienia funkcji macierzyńskich. I tak zwraca się uwagę na stany osobowości kobiety, postawy rodzicielskie, style przywiązania i realizację zadań opiekuńczych, a dopiero w konsekwencji

* Powstał z inicjatywy m.in. M. Łopatkowej w latach 70. ubiegłego stulecia (Adamska *et al.*, 2009, s. 245).

na funkcjonowanie i rozwój dziecka. Skupienie się na wypełnieniu roli matki znajduje uzasadnienie już w rozważaniach Winnicotta (1994), który wskazuje na społeczną odpowiedzialność przypisywaną kobiecie (opiekunowi) w odniesieniu do sprawowania opieki nad dzieckiem. Autor wymienił podstawowe kryteria oceny „wystarczająco dobrej matki”, którymi kieruje się zespół penitencjarny: adekwatne odczytywanie potrzeb dziecka na każdym etapie rozwojowym i reagowanie na te potrzeby, konsekwentne stawianie granic, szacunek do dziecka i respektowanie jego prawa do współdecydowania o sobie. Są to czynniki uznawane za najistotniejsze w kształtowaniu się podstaw osobowości dziecka w środowisku rodzinnym (Czub, 2014, s. 35). Stanowią one jednocześnie kryteria opisu i kategoryzacji postaw rodzicielskich zgodnie z typologią Ziemskiej (1975), która wyróżnia postawy negatywne (odrzucającą, unikającą, nadmierne wymagającą, nadmiernie chroniącą) oraz pozytywne (akceptację, współdziałanie, uznanie praw dziecka i rozumną swobodę) (za: Pokrzywnicka, 2011, s. 48).

Analizując rozwój dziecka we wczesnym dzieciństwie, psychologowie zwracają uwagę na fakt, że zdolność do funkcjonowania społecznego i poznawczego zależy od wzorca przywiązania (zgodnie z podejściem Shavera i Mikulincera, 2002). Gdy opiekun (tutaj: matka) jest dostępny, może powstać bezpieczny wzorzec przywiązania i następuje zaangażowanie dziecka w eksplorację – podejmowanie zadań i ryzyka, kontakty społeczne. Gdy zaś opiekun jest niedostępny, może utrwalić się jeden z dwóch wzorców: wzorzec przywiązania unikowego, w którym dochodzi do zablokowania uczuć i procesów poznawczych, oraz wzorzec przywiązania ambiwalentnego, skutkujący nadmierną czujnością, koncentracją na objawach stresu, ciągłymi wątpliwościami (za: Czub, 2014, s. 28–31). Matka może być niedostępna, nawet kiedy sprawuje stałą i bezpośrednią opiekę nad dzieckiem, co wyraża się w postawie odrzucającej i unikającej. W konsekwencji style przywiązania warunkują utrwalenie wzorca zachowania, który aktywuje się u dziecka w sytuacjach stresu (czyli także w kolejnych zadaniach rozwojowych). Ze względu na powstałe deficyty w zakresie macierzyństwa i zdeformowany obraz domu rodzinnego zajęcia edukacyjne w przywiezionej placówce powinny zmierzać w kierunku nauki poprawnego wypełniania ról społecznych typowych dla kobiet (Poklek, 2010, s. 99). Tworzenie własnych systemów wychowawczych i stylów opieki wspomaganie jest na kilka sposobów i nie jest wolne od zagrożeń. Wspomniane sposoby to:

- modelowanie zachowań właściwych – przykłady efektywnego działania w relacji z dzieckiem prezentowane przez personel więzienia, skutkujące jednak niekiedy złą oceną własnych umiejętności dokonywaną przez skazane matki, pojawieniem się zachowania agresywnego, a w sferze emocji – strachem, gniewem, zazdrością;
- wsparcie ze strony innych matek przebywających w izolacji – źródło poczucia przynależności i solidarności wobec problemów pojawiających się na danym etapie rozwoju (brak wsparcia prowadzi do konfliktów i rywalizacji między osadzonymi);

- praca psychologiczno-wychowawcza – zarówno indywidualna (wsparcie emocjonalne, informacyjne, edukacyjne), jak i grupowa, chociaż ta druga, mająca formę systematycznych spotkań, wiąże się często z ujawnieniem różnego rodzaju lęków, a w konsekwencji z zachowaniami oporowymi i negatywnymi reakcjami (Maciejewska, 2009, s. 257–259).

W Krzywańcu poza oddziaływaniami typowo resocjalizacyjnym i wychowawczym programy ukierunkowane są na przysposabianie do życia w rodzinie, kształtowanie roli matki i wypełnianie obowiązków macierzyńskich poprzez:

- „wyrabianie umiejętności funkcjonowania w roli matki;
- przygotowanie matek do życia na wolności, w drodze zmiany postaw wobec dzieci;
- wsparcie informacyjne i prawne;
- pomoc postpenitencjarną udzielaną po odbyciu kary;
- wykonywanie wszystkich zabiegów opiekuńczych i pielęgnacyjnych wobec dziecka;
- wykonywanie prac porządkowych i gospodarczych w placówce;
- przepierki, naprawy odzieży;
- samodzielne przygotowanie potraw;
- wdrażanie do sumiennej pracy” (Nowak, 2009, s. 238–239).

Przykładowe instrukcje zachowania obejmują nie tylko wyjaśnianie przebiegu dziecięcego rozwoju, mogącego być poza zasięgiem poznawczym i intelektualnym matek, lecz także wdrożenie wskazówek co do postępowania z dzieckiem na danym etapie rozwoju – np. tych sformułowanych przez Hejmanowskiego (2003) w odniesieniu do dzieci 2–3-letnich:

- „Uporzędkowanie dziecku czytelnych wzorców postępowania poprzez własny dobry przykład. Konsekwentne dbanie o przestrzeganie przez dziecko reguł życia domowego (DMiDz).
- Chwalenie dziecka za właściwe zachowanie.
- Wyjaśnianie dziecku, czemu służą nasze prośby, i uzasadnianie zakazów.
- Stwarzanie dziecku okazji do wyrażania własnej woli poprzez dokonywanie przez nie wyborów, np.: Sok czy woda? Marchewka czy brokuły? Huśtawka czy piaskownica?
- Poszanowanie własności dziecka i przyzwyczajanie go, że pewne przedmioty należą do niego i to ono decyduje o tym, co się z nimi dzieje i kto może z nich skorzystać, niedysponowanie zabawkami dziecka bez jego zgody.
- Stworzenie dziecku jego terytorium – pokoju lub kąpki, w którym będzie czuło się u siebie.
- Okazywanie dziecku cierpliwości i wyrozumiałości w sytuacjach niepowodzeń.
- Tłumaczenie dziecku, czym spowodowane są jego negatywne emocje, dbanie o dobry kontakt z nim, szczególnie, kiedy mu czegoś zabraniamy lub gdy ono nie może sobie z czymś poradzić.
- Dbanie o to, by dziecko mogło zniknąć czasem z naszego pola widzenia, rozsądne, nie nadmierne kontrolowanie jego poczynąń”.

W literaturze, z uwagi na unikatowy charakter przywiezionych domów i formalne możliwości dostępu do badanych,

częściej przedstawiana jest sytuacja matek aniżeli dzieci. Losy dzieci monitorowane są cyklicznie i jak wynika z badań prowadzonych w latach 1979–1985 oraz 1987–1995 (obecnie brak dostępnych badań), w pierwszym okresie ponad połowa dzieci (56%) wychowywała się już z matkami w domu, 14% znajdowało się w pieczy zastępczej, a 12% zostało adoptowanych. Powtórne badania przyniosły podobne rezultaty: ponad połowa dzieci przebywała pod opieką matki w warunkach wolnościowych. W Zakładzie Karnym w Krzywańcu w latach 80. XX wieku prowadzono badania (Sikora, 1982) nad prawidłowością rozwoju przebywających tam dzieci. Uzyskane wyniki pozwoliły sformułować wniosek, iż poziom rozwoju poszczególnych funkcji nie odbiegał od normy dla danego wieku/danej fazy; przede wszystkim nie stwierdzono przypadków występowania choroby sierocej (za: Nowak, 2009, s. 237–240).

PODSUMOWANIE

Jak wynika z powyższych rozważań, w omawianej sytuacji można wskazać zarówno czynniki wspierające rozwój dziecka, jak i czynniki zagrażające rozwojowi. W kontekście głównych środowiskowych czynników rozwoju (Brzezińska, 2003, s. 13–16) należy zaznaczyć, iż środowisko więzienia jest jednolite kulturowo, co oznacza, że demonstrowane zachowania i oczekiwania rozwojowe wobec dziecka mogą być mało stymulujące. Częściowo środowisko to jest również ubogie kulturowo, z uwagi na cechy kobiet przebywających w zakładzie karnym, jednak kompensuje to kadra penitencjarna. Niektóre matki są niewydolne wychowawczo, reprezentują niewłaściwe postawy rodzicielskie, co stanowi przedmiot pracy na ich zasobach. Jednocześnie bliskość innych zaburzonych osób może stanowić zagrożenie. Dlatego adresatami pomocy są w pierwszej kolejności osoby znaczące w życiu dziecka, czyli matki.

Całość oddziaływań wobec matki z dzieckiem z grupy ryzyka, z uwagi na sytuację trudną, wpisuje się w ekosystemowy model wczesnej interwencji (Ramey *et al.*, 1992, 2002). W tworzeniu programów wczesnej interwencji niezbędne jest wsparcie instytucjonalne, tutaj: wspomniana kadra penitencjarna, a także instytucja sądu opiekuńczego. Oddziaływania wspierające kierowane do matki przekładają się na warunki rozwojowe dziecka. Co więcej, są kontrolowane oraz podlegają okresowej ocenie, jak również modyfikacji interwencji i działań. Przyjmuje się zatem, iż programy penitencjarne stanowią jednocześnie programy wczesnej interwencji, ukierunkowane na profilaktykę ważniejszych zagrożeń rozwojowych (nawet w okresie prenatalnym). Zakłada się, że programy wczesnej interwencji bazują na zasobach najbliższego środowiska, przede wszystkim bliskich osób (w omawianej sytuacji: matek), oraz na jakości partnerskiej współpracy z profesjonalistami i innymi instytucjami wspierającymi (Kwaśniewska, 2007).

Praca nad sobą wykonywana przez matkę jest jednym z podstawowych warunków prawidłowego rozwoju dziecka, co nie oznacza, że pozostałe główne czynniki (biologiczne

i osobowościowe, aktywność własna) nie są monitorowane. Stanowią one jednak przedmiot odrębnych analiz, zągębiając się przyczynowo w opisanym kontekście. Szczegółowe zestawienie czynników wspierających i zagrażających w penitencjarnym ekosystemowym modelu wczesnej interwencji zestawiono na ryc. 1. Model ten ogranicza instytucjonalnie naturalne rozszerzanie się środowiska dziecka, gdyż środowisko domowe zastąpione jest warunkami zbliżonymi do domowych (mogą też powstać bardzo bliskie więzi z osobami niespokrewnionymi, które przebywają w pokojach mieszkalnych – innymi matkami i ich dziećmi). Kontakty z dalszą rodziną bywają niemożliwe lub utrudnione, środowisko lokalne tworzy personel Służby Więziennej (można go uznać za pozytywny, chociaż ubogi model), a środowisko wczesnej opieki oraz środowisko społeczne i kulturalne są zależne od możliwości zakładu karnego (por. Czub, 2014, s. 41).

Warto wskazać na pewien kompromis pedagogiczny i prawny w sytuacji izolacji matki, który następuje w każdym przypadku rozbicia rodziny – zarówno wtedy, gdy dziecko pozostaje z matką (odłączone od ojca i reszty rodziny), jak i wtedy, gdy zostaje w domu rodzinnym lub w pieczy zastępczej (odłączone od matki). Trzeba zaznaczyć, że po ukończeniu 3–4 lat dziecko nie może już przebywać z matką w izolacji penitencjarnej. Jeśli wymiar kary skazanej kobiety jest dłuższy, dziecko zostaje objęte inną formą opieki. Rozłąka z matką może wywołać traumę, ponieważ „dzieci z rodzin niepełnych przejawiają potrzebę kontaktu i więzi emocjonalnej z obojgiem rodziców i nie zadowolą ich więzi tylko z jednym rodzicem, pod opieką którego pozostają najczęściej. W dorosłym życiu one także, jako matki lub ojcowie, doprowadzają często do rozbicia swoich rodzin” (Cudak, 2012, s. 36).

Ryc. 1. Wsparcie i zagrożenie rozwoju dziecka w warunkach izolacji penitencjarnej matki
Źródło: opracowanie własne

Jednak najczęściej przyjmuje się, że to kontakt z matką jest najistotniejszy. Analizy badań na temat skutków separacji dziecka od matki dokonały Matysiak-Błaszczuk i Włodarczyk (2004, s. 53–54), które wymieniły:

- „obniżenie odporności organizmu i zwiększenie zachorowalności (M. David);
- spowolnienie tempa przyrostu ciała (J. Fischhoff i C.T. Whitten);
- płytkość uczuć, infantylny uczeniowy, brak kontroli impulsów, stany dysforyczne (V. Nora);
- zaburzenia zachowania, autyzm (M. Eck);
- wykoślenie i nieprzystosowanie społeczne (J. Favez-Boutonier);
- ucieczki od rzeczywistości w świat wyobraźni i osobowości socjopatyczne (M. David);
- zaburzenia rozwoju umysłowego;
- zaburzenia rozwoju fizycznego (Zaborowski, 1969)”.
Konsekwencje psychiczne separacji małego dziecka od matki i środowiska rodzinnego opisuje również Bowlby (1969, 1973, 1980), który uwzględnił m.in. „głęboki ból, udręczenie psychiczne, np. dzieci w wieku od kilkunastu miesięcy do dwóch–trzech lat pozostawione w szpitalu reagują na tego typu sytuację jawnym niezadowoleniem, płaczem, gwałtownymi i gniewnymi protestami, brakiem akceptacji w stosunku do opiekujących się nimi pielęgniarek. Po tej fazie protestu, która może trwać od kilku godzin do kilku dni, zachowanie dziecka cechuje wzrastająca utrata nadziei, jego aktywność fizyczna maleje, może popłakiwać w sposób ciągły lub z przerwami, wydaje się zamknięte w sobie i bierne” (Marchwicki, 2006, s. 367).

Omawiane zagadnienie jest złożone, inspiruje więc do dalszej eksploracji i stawiania pytań:

- Jakie są style przywiązania dziecka przebywającego z matką w izolacji penitencjarnej i czy istnieje związek między wystąpieniem traumy po oddzieleniu po okresie 3 lat a stylem przywiązania?
- Jakie są postawy rodzicielskie osadzonych matek i ich motywy posiadania dziecka?
- Jak przebiega rozwój dzieci przebywających z matkami i dziećmi wychowujących się poza ich bezpośrednią pieczę?
- Jaki jest poziom efektywności oddziaływań penitencjarnych w zakresie kształtowania postaw macierzyńskich?

Konflikt interesów

Autorka nie zgłasza żadnych finansowych ani osobistych powiązań z innymi osobami lub organizacjami, które mogłyby negatywnie wpłynąć na treść publikacji oraz rościć sobie prawo do tej publikacji.

Piśmiennictwo

- Adamska E, Wawrzyk M, Owsianka D: Skazana matka w izolacji więziennej. In: Dybalska I (ed.): *Kobieta w więzieniu – polski system penitencjarny wobec kobiet w latach 1998–2008*. Instytut Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa 2009: 243–256.
- Białas M: Sukienka w kratkę, czyli o matkach w więzieniu. In: Bieńkowska I, Fajfer-Kruczek I (eds.): *Resocjalizacja, probacja, praca penitencjarna*. Vol. 1, Wydawnictwo Arka, Cieszyn 2014: 67–72.
- Bowlby J: *Attachment and Loss*. Vol. I: Attachment. Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, London 1969.
- Bowlby J: *Attachment and Loss*. Vol. II: Separation Anxiety and Anger. Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, London 1973.
- Bowlby J: *Attachment and Loss*. Vol. III: Loss Sadness and Depression. Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, London 1980.
- Brzezińska A: Dzieci z układu ryzyka. In: Brzezińska A, Jabłoński S, Marchow M (eds.): *Ukryte piętno. Zagrożenia rozwoju w okresie dzieciństwa*. Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2003: 11–37.
- Brzezińska A: *Spoleczna psychologia rozwoju*. Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2000.
- Cegielska K: *Uwięzione macierzyństwo*. Forum Penitencjarne 2008; (7): 15–16.
- Chańko A: Świat poza murami – funkcjonowanie kobiet w przestrzeni społecznej po opuszczeniu zakładu karnego. W: Sawicki K, Cwikowski R, Chańko A (eds.): *Dylematy i wyzwania współczesnej resocjalizacji*. Centrum Sprawiedliwości Naprawczej dla Nieletnich w Białymstoku, Białystok 2016: 66–82.
- Cudak S: Znaczenie więzi emocjonalnych w rodzinie dla prawidłowego funkcjonowania dzieci. *Pedagogika Rodziny* 2012; 2 (4): 31–39.
- Czub M: *Rozwój dziecka. Wczesne dzieciństwo*. Seria I. Rozwój w okresie dzieciństwa i dorostania. Tom 1. Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2014.
- Dybalska I: Wybrane problemy wykonywania kary pozbawienia wolności wobec kobiet w obowiązującym systemie penitencjarnym w Polsce. In: Dybalska I (ed.): *Kobieta w więzieniu – polski system penitencjarny wobec kobiet w latach 1998–2008*. Instytut Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa 2009: 21–59.
- Hejmanowski S: Wczesne dzieciństwo – drugi i trzeci rok życia: szanse rozwoju. *Remedium* 2003; 5 (123): 4–5.
- Jaworska A: *Leksykon resocjalizacji*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2012.
- Jopkiewicz A, Suliga E: *Biomedyczne podstawy rozwoju i wychowania*. Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji – Państwowy Instytut Badawczy, Radom – Kielce 2005.
- Kaplan HI, Sadock BJ: *Psychiatria kliniczna*. Elsevier Urban & Partner, Wrocław 2004.
- Krzysiak-Rydel B, Szuster M, Turowski K: Wspieranie rozwoju osobniczego człowieka. *Zdrowie i Dobrostan* 2014; (1): 71–78.
- Kwaśniewska G: Idea wczesnej interwencji – skuteczność działań i kierunki rozwoju w opiece nad dzieckiem i jego rodziną. In: Kwaśniewska G (ed.): *Interdyscyplinarność procesu wczesnej interwencji wobec dziecka i jego rodziny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007: 88–93.
- Maciejewska W: Psychologiczne uwarunkowania procesu resocjalizacyjnego w Domu Matki i Dziecka przy Zakładzie Karnym w Krzywańcu. In: Dybalska I (ed.): *Kobieta w więzieniu – polski system penitencjarny wobec kobiet w latach 1998–2008*. Instytut Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa 2009: 257–262.
- Marchwicki P: Teoria przywiązania J. Bowlby’ego. *Seminare* 2006; 23: 365–383.
- Marzec-Holka K: *Dzieciobójstwo. Przesłupstwo uprzywilejowane czy zbrodnia*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2004.
- Matysiak-Błaszczuk A, Włodarczyk E: *Macierzyństwo za kratami*. *Pedagogika Społeczna* 2004; (2–4): 51–65.
- Nowak U: *Dom Matki i Dziecka w Krzywańcu*. In: Dybalska I (ed.): *Kobieta w więzieniu – polski system penitencjarny wobec kobiet w latach 1998–2008*. Instytut Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa 2009: 236–242.

- Pisarski T (ed.): *Położnictwo i ginekologia. Podręcznik dla studentów*. 4th ed., Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2002.
- Poklek R: *Instytucjonalne i psychospołeczne aspekty więzienia*. Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Kalisz 2010.
- Pokrzywnicka O: Wpływ środowiska rodzinnego na rozwój psychiczny i społeczny dziecka. *Kwartalnik Naukowy Towarzystwa Uniwersyteckiego Fides et Ratio* 2011; 2 (6): 40–53.
- Ramey CT, Bryant DM, Wasik BH *et al.*: Infant Health and Development Program for low birth weight, premature infants: program elements, family participation, and child intelligence. *Pediatrics* 1992; 89: 454–465.
- Ramey CT, Ramey SL, Lanzi RG *et al.*: Early educational interventions for high-risk children: how center-based treatment can augment and improve parenting effectiveness. In: Borkowski JG, Ramey SL, Bristol-Power M (eds.): *Parenting and the Child's World: Influences on Academic, Intellectual, and Social-Emotional Development*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ 2002: 125–140.
- Sitnik K: Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec kobiet. In: Kwieciński A (ed.): *Postępowanie z wybranymi grupami skazanych w polskim systemie penitencjarnym. Aspekty prawne*. Wolters Kluwer SA, Warszawa 2013.
- Sikora J: *Problemy resocjalizacji w świetle badań psychologicznych*. PWN, Warszawa 1978.
- Spitz RA: Anaclitic depression; an inquiry into the genesis of psychiatric conditions in early childhood. *Psychoanal Study Child* 1946; 2: 313–342.
- Tomaszewski T: Człowiek w sytuacji. In: Tomaszewski T (ed.): *Psychologia*. PWN, Warszawa 1982: 17–36.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. nr 88, poz. 553).
- Winnicott DW: *Dzieci i ich matki*. Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 1994.
- Ziemska M: *Rodzina a osobowość*. Wiedza Powszechna, Warszawa 1975.